Professional paper

Bordás Attila

A FEKETICSI SZÉLDARÁLÓK

LAMBRECHT KÁLMÁN
(PANCSOVA 1889 – PÉCS 1936) EMLÉKÉNEK

Ha ma szélmalmokról hallunk, általában az errefelé is előforduló, hollandiainak nevezett típusra gondolunk. A jugoszláviai szélmalmokról Rajko Nikolić írt monografikus összefoglalást a vajdasági múzeumok évkönyvében,[1] de előtte is és utána is többen foglalkoztak a vajdasági szélmalmok kérdésével.

1911-ben Lambrecht Kálmán közölt mesterszavakat, többek között beodrai és óbecsei gyűjtéséből is.[2] Számos írásában és könyvében áttekintette a szél-, vízi- és szárazmalmok technikatörténeti és részben néprajzi vonatkozásait is.[3] Sajnos, bejelentett ilyen tárgyú könyve és összegyűjtött néprajzi anyaga nem jelent meg.[4] Lambrecht mindössze huszonhat éves volt, amikor a malmokról szóló utolsó írása megjelent. Mint ismeretes, a Tanácsköztársaságban való részvétele miatt Nopcsa Ferenc karolta fel és alkalmazta intézetében. Nopcsa Ferencet különben a jugoszláviai malmok leírásakor idézik.[5] A sors úgy hozta, hogy Herman Ottó támogatásával és sugallatára megírt malomtörténeti tárgyú írásai után Lambrecht paleontológiával kezdett foglalkozni és ebben európai hírű tudós lett. Tekintettel arra, hogy részletes bibliográfia nem jelent meg műveiről, feltételezhető, hogy később is írt a malmokról. A műveltség útjai című kötetekben például Lambrecht szerkesztőként szerepelt, megírta a malmászat néprajzi és történeti anyagát.[6] Élete végén újra visszatért a néprajzhoz, halála előtt egy évvel ugyanis kinevezték a pécsi egyetem néprajzos professzorának.

Térjünk azonban vissza a malmok történetéhez. A Szerb Matica tudományos közleményeinek első számában a későbbi belgrádi néprajzos professzor, Mirko Barjaktarović közölt nagyon érdekes leírást a bánáti szélmalmokról.[7] A szakmai írások közül Harkai Imre 1976-ban megjelent Közleménye a topolyai szélmalomról,[8] az alkalmi írások közül pedig Keresztényi Józsefé és Bartuc Gabrielláé érdemelnek figyelmet.[9] A vajdasági szélmalmokkal a szabadkai Községközi Műemlékvédő Intézet is behatóan foglalkozik. Felméréseiket Antun Rudinski műépítész vezeti, dolgozattal azonban csak Beszédes Valéria néprajzos jelentkezett: az oromi szélmalommal kapcsolatos gyűjtéseiből publikált.[10] E sorok írójának is alkalma volt Oromon gyűjteni, úgy találja azonban, hogy ipartörténeti szempontból a régi vajdasági szélmalmok közül az obornjačai (völgyparti) érdemel megkülönböztetett figyelmet. E malom tetőszerkezete

Németh László a saját széldarálójával. Feketics, a 30-as évek vége (?)

a vitorlával együtt másmilyen módon fordítható a szél irányába, mint a ma is álló és összehasonlításra alkalmas csurogi, melencei, karađorđevói, gardinovci, gunarasi, vagy az áthelyezett és helyreállított topolyai szélmalom.

Bevezetőnk arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy még mindig igen sok közöletlen adat található levéltárainkban, a múzeumi és műemlékvédelmi adattárakban, bár nem mondható szegényesnek a vonatkozó irodalom sem. A néprajzi gyűjtést természetesen nem szabad elhanyagolni, mert például feketicsi falujárásom alkalmával vidékünkön ismeretlen típusú szélmalmok létezéséről szereztem tudomást.[11]

Lássuk azonban kutatásaim helyszínét. Kovács földmérő 1765 körül készült Terr. Possess Verbász című térképén északkeleti irányban a következő Praed(ium)ok határosak Verbásszal: Szekity, Veketity (tévedésről lehet szó: a német helyesírás szókezdő V-je F-nek olvasandó) Velity és Sophrony.[12] A térképezéskor ezek még mind puszták voltak. De idézzük teljes egészében a feketicsi egyházi levéltárban őrzött Fekete-Hegy Helység Meg-Szállitásának Le-Irása című okiratot, 1794-ből: „Nyertenek is ugyan azon Föld nélkül szükölködő Familiák a Királyi Kegyelmes Resolutio szerént Tekintetes Nemes Báts Vármegyében, Tekintetes Zombori Administratio alatt, a' mostani ujjontan fel vett nevezete szerént, Fekete-Hegy nevezetü Pusztát lak' földül, a' Szomszéd Határban megnépesitett Uj Verbász Helységtől kimaradott Parasztinátz és Kis Dobra nevezetü maradék Pusztákat edgyütt, mely Pusztákhoz, a már ki adott Kegyelmes Királyi Resolutio után Nagyságos Ürményi Mihály Zombori Administrator Ur közben vetésére Velity nevü Puszta is hozzájok adatott, melyböl áll az egész Helység Határa 140 Colonicalis egész Sessiokat foglalván magába, a' Parochialis 1. Helység részére is 1. Mészárszék is 1. egész, Notarialis 1/2 és Oskolához is 1/2 Sessiok és közönséges Pascuumon kivül. Ezen fellyebb emlitett Fekete Hegy a'Királyi Resolutioban Fekete-Toban jelentetik; a Ratzok pedig a meg-szállitás elött Feketitynek. Mely Fekete-to nevezetet ezen Tek. Nemes Báts Vármegye hibásnak találván, meg a'Meg-Szállitás elött ezen hibás nevezet a Nemes Vármegye által megigazitott, és Fekete-To egésszen töröltetett. A'mint ezt a'Tek. Nemes Báts Vármegye Protocollumaban fel lehet találni.

Azonban minthogy a'Kun-Hegyesröl származandó lakosok közzül sokan ezen Uj Lako Földre mondtanak: kellett a'Fellyebb meghatározott népnek számát más Helyröl és Vármegyéböl származando lakosokkal is potolni, kik közül Tekintetes Nemes Vármegyében fekvö Tisza Bura nevü Helységböl jött lakosok legszámosabbak valanak, kiket a'Kun-Hegyesi lakosok, magok közé még eleveni lako Földökben, magok önként szettenek és hivtanak összve, ki is jollehet nem elsök voltak a'Lako Földnek meg nyerésében, meg kell mindazon által jo lélek esméret szerint vallani, hogy mind ezen Uj Helységben való meg gyökerezésben, mint Helység tartásban, mindaz effélékre megkivántató Tehetségekben elejitől fogva, különös, és bátran mondani, leg első dicséretet érdemeltetnek ugyan azon Buráról szakadt edgynehány lakosok..."[13]

Hogy mikor épültek az első malmok és szélmalmok a faluban, azt a további kutatások hivatottak megállapítani. A szájhagyomány azonban Feketicsen és Kunhegyesen is azt tartja, hogy kunhegyesi mesterek is építettek szélmalmokat Feketics környékén.[14] Az egyházi levéltár anyagában a gabonával és az őrléssel kapcsolatban ez olvasható: „Mindenképpen a prédikátor fizetése ugy amint van a maga valaságában irassék be, de a' mi a Földet, Réteket, Kerteket, Szőlős-

Németh László a saját széldarálójának kövével. Feketics, 1987

kerteket sas. illeti ezeket nem elég csak közönségesen fel tenni hogy azok vagynak, hanem fel kell világosan irni, mennyiségeket, mindkét felől való szomszédjaikat. Nincsenek-e Dézsma alatt, vagy ha vagynak, mellyik esztendőtől

fogva? Egyszóval, mely teljes és világos elő adás kell ezek eránt tenni, hogyha valaki ez után kérdés alá vettettnek, ez a' le irás, a' kérdést mindenütt, még a törvényszékben is eligazithassa."[15]

A feketicsi matrikula[16] több helyen említi, vagyis megerősíti az őrletési kötelezettséget. Az első bejegyzés nincs datálva, mivel maga a matrikula is tartalmaz üresen hagyott részeket, ami valószínűleg annak tudható be, hogy eleinte jegyzetekből vagy emlékezetből másolták szövegét. Az előbb idézett Superintencialis és Fractualis akták protokollumában azonban az 1817-es leiratot követően minden bejegyzés folytatólagos, tehát naprakész adatokkal van dolgunk. Az 1817. évre Varga Mihály bíró, kilenc olvashatatlan aláírás szerzője és Tarkó János Curator Eklézsiai Elöljáró írták alá:

„2° 30 köböl buzát és árpát...
...14° elegendő örletés..."

Itt kell megemlíteni, hogy a falu a prédikátoron kívül a kántornak is biztosított gabonát és őrlést: „...7. minden oskolába járó gyermektől egy véka buza, egy véka árpa... 9. örlés, a'mennyi Házi szükségre kivántatik... (25. ^{k} Martii 1828)", a „leány oskola Tanitójának: ..2. Buza 66 véka 3. Árpa 66 véka... 9. örlés, a'mennyi házi szükségletre kivántatik... oskola Rectornak Fizetése.. 2 ^{szor} 12 – tizenkét köböl Buza, és ugyanannyi köböl Árpa... 7 ^{szer} Elegendő őrlés... (Feljegyezve 1791 ^{dik} Esztendő Augusztus 9 ^{dik} Napján)". A gabonával kapcsolatban a matrikulában továbbá ez áll: „Ao (1)803 die 13 ^{a} Junii... Ekklesiai dolgok protocolba áltatnak: ... 3° meghatároztatott az is hogy az Ekklesia Gabonáinak Conserválására egy Hombár épittessen az Ekklesia Fundussán...", az ötödik pontban: „A'CA (olvashatatlan) Háznál levő Cutja, amenynyire megromlott, mihelyt kőművesek elől jönnek. Még elsőben is meg fog épitetni: és el készitessen és azon Cutja tetején egy Hombár is fog épitettni leg feljebb jövő Sz. Mihály Havában. Szegh Fekete Hegy."

Az irodalomból tudjuk, hogy főleg a református egyháznak voltak malmai, éspedig szárazmalmai, tehát egyes helységek így oldották meg az őrlési kötelezettséget.[17] Ilyen adatra azonban a feketicsi református egyháznál nem akadtam.

A feketicsi szélmalmokat Tisza Szabó József (1908) szélmolnár elbeszéléséből ismerjük. A falu malmait két térképen mutatjuk be, mindkettő a két világháború között készült.[18]

Napjainkban már csak a szélmalmokról gyűjthetők adatok, mert a szárazmalmokra a legidősebb emberek sem emlékeznek. Az egyházi levéltárban őrzött *Bírói végzések könyve* szerint Perlaki Gábor bíró 19. számú végzése így hangzik: „1861-évi October 28 ^{ik} éjjelen K. S. Heinzer Fülöp malmait feltörvén abból 1 Pesti Mérő buzát és egy véka lisztet elorozván a mint is természetben vissza is adott... Szinte azon éjjel Fehér Sándornak egy csoroszlyája veszett el a mit is ő természetben adott vissza. A fent emlitett lopási büntettei miatt általunk 8 napi börtönre itéltetett. Kelt Feketehegy Január 4^{ik} (1)862. Perlaki Gábor biró, Balog Péter esküdt, Szabó János esküdt, Gáspár András esküdt, Polgár József esküdt."[19]

A szárazmalmok eltűnésével a gőzmalmok, vagyis a hengermalmok korszaka következett, de a szélmalmok is tovább működtek, néha mint Tisza Szabó

József, dízelmotorral is szél híján. Az első világháború után több szálláson állítottak fel ún. kis szélmalmokat, amelyeket az irodalom, Tárkány Szűcs Ernő nyomán, *széldarálónak* nevez.[20] Az első feketicsi széldaráló nem is Feketics határában, hanem a közeli becsei határban, Dorogi Sándor feketicsi malomkovács szállásán állt. A mesterember a becsei Manojlović-féle birtok gőzmalmában dolgozott és a közelben vett szállást és földet. Kerekes Lőrinc (1924) cséplőgéplakatos mester gyermekként sokat járt a Dorogi-féle szálláson. Amikor fölszabadult, vagyis letöltötte tanoncéveit és segéd lett, maga is kísérletezett szélmalomépítéssel. (Feketicsen szélmalomnak nevezik a széldarálókat, bár azok voltaképpen darálók, főleg takarmányt daráltak.) Kerekes Lőrinc édesapja megengedte neki, hogy kísérletezzen. Az építkezés alatt nem akarták elárulni, mi készül. A kérdezősködőknek azt mondták: galambdúcot építenek. Erre az egyik kérdező megjegyezte: „Talán te akarsz benne turbékolni?" Ez volt az utolsó széldaráló. Ugyanebben az udvarban egy ideig köleshántoló járgányos szárazmalom is állt. A hántoló már 1936-ban üzemelt, a széldaráló pedig 1942-43-ban épült fel. A családnak cséplőgépe is volt.

E szélmalmok többségére Nagy Kálmán (1926) hívta fel a figyelmem, az ő adatai alapján indult meg a kutatás. Nagy Kálmán a Német-féle szálláson segítkezett a széldaráló építésében. Néhai Németh Lászlóné Braskó Sára (1896) 1987 júliusában mesélte: „A Vélity-pusztán volt Szilágyi Gábor, Németh János, Németh Gábor, Németh Sándor és Németh László szállása. A Németh Sándor-féle szálláson állították fel a szélmalmot a Némethek; a férjem szállása egy düllővel volt feljebb ettől. Én 32 esztendőt éltem kint a szálláson. Ubornyi volt a szomszéd szállás." A szélmalomról Németh Lászlóné nem tudott sokat mondani, de elküldött Sára lányához, a Vájos út 30-ba. Nála találtam meg a fényképet, amelyen Németh László látszik a szélmalommal. A szélmalom id. Németh Sándor (1889–1947) szállásán volt felállítva. Fia, ifj. Németh Sándor (1911) szolgáltatta írásunk legtöbb adatát, ő is segített nagybátyjának az építésben. Németh László (1894–1974) volt a szélmalom érdemi feltalálója, egy kicsi, 80 centiméter magas modellen próbálta ki, hogyan fog működni a szerkezet. Néhány évvel ezelőtt még ez a modell is megvolt. Németh Sándortól is kaptam egy fényképet a szélmalomról. (Lásd a 11. jegyzetet.) Németh László még két szélmalmot épített: Bordás Lajos szállásán és a szenttamási határban álló Lénárt Ferenc-féle szálláson. A Bordás-féle szállás első szomszédjuk volt az Újfalu felé, a Lénárt-féle szállás pedig egy kilométerre lehetett tőlük.

Tisza Szabó József is épített széldarálót Vígh József vasútállomás környéki szállásán, „ott, ahol a határút átmegy a vasúton, a következő bakterháznál volt", mesélte. Baksa Mihályné Balogh Etelka (1912) elmondta, hogy nekik is volt szélmalmuk a szálláson, férje, Baksa Mihály (1906–1966) a széldarálón kívül – parasztember létére – *szelektort* (gabonatisztító szélfajtázót) is szerkesztett. A Baksa-féle széldaráló vasalkatrészeit Braskó Ferenc (1919) kovácsmesternél készíttette, aki apjánál, Braskó Istvánnál volt segéd. Braskóék kovácsműhelyében Đuro Maksimović szemttamási szállási ember részére is készültek széldaráló alkatrészek. Sajnos, erről a széldarálóról több adatom nincs. Braskó Ferenc mesélte, hogy a vállalkozó kedvű emberek sok mindent kipróbáltak; Szekicsen a feketicsi nagytemető mögött, a mai Popivoda-ház telkén, a domb-

oldalon állt egy szélturbina kb. 30 vitorlaszárnnyal. Oszlopon állt, a lábánál egy autódifferencálmű vitte át a forgást. A szerkezet ásott kútból húzta a vizet. Nagy János is próbálkozott tanyáján szélmalomépítéssel. Kísérlete azonban nem sikerült, mert ez a szállás a Krivaja patak völgyében volt, a szélmalmok pedig magaslati helyet igényeltek.

Boksáné Balogh Etelka mesélte: csak annyit tud a széldarálóról, hogy az 13 hold termését, azaz 50–60 disznó és két-három tehén évi takarmánymennyiségét tudta megőrölni. A malom garatjában mindig volt kukorica vagy árpa és ahogy egy kis szél fújt, mindjárt indult is. Azt is elmondta, hogy a kukoricadarát nemcsak takarmánynak használták, hanem kiszitálták belőle a lisztet, és azt tejjel leforrázták, majd cukrot és zsírt tettek bele. Így készült a görhe. Ha görhét akartak sütni, sűrűre hagyták, ha málét akartak csinálni, akkor meg ritkább tésztát kevertek. Utána párnák között édesedni hagyták két óra hosszát. A tepsit kizsírozták, a görhét kanállal rakták bele, a málét pedig beleöntötték és megsütötték a kemencében. Adatközlőm emlékezett arra is, hogy egy évben, 1933-ban vagy 35-ben közvetlenül az árpa aratása előtt elverte őket a jég. A búzából tiszta ocsu maradt csak és senki sem akarta megőrölni nekik, csak Verbászon a zsilipi vízimalomban kaptak érte barna lisztet. Abban az évben a kukoricát is ki kellett szántani és újból vetni „száznaposat" és kölest. A kukoricát már csak fagykor törték, de akkorra sem tudott beérni. A köles beért, takarmányként használták és kását készítettek belőle. Disznótorkor kásával töltötték a kásáshurkát.

Amikor Tisza Szabó Józsefet régebbi beszélgetéseink alkalmával megkérdeztem, miért nem említette előbb a tanyai szélmalmot, ezt mondta: „Hát nagynak nem volt nagy..., olyan volt, mint egy szárkúp, volt egy tengelye és a vitorla forgatta az orsót. Minden deszkából volt, leállítottak négy cölöpöt, másfél méterre egymástól. Az elején csináltak egy csapágyat, fent volt egy fa, be volt fúrva, be volt ültetve egy csészébe, a közepén meg egy fogaskerék forgatta az orsót, ami forgatta a követ. A malom köve 40–60 centi átmérőjű lehetett és négy ujjnyi tégla vastagságú volt. Jó szélben egy-két zsák kukoricát darált meg naponta. A vitorlája másfél méter hosszú, 40–50 centiméter széles, négy vitorlaszárny. Ezekre a malmokra nem volt adó, mert saját magát sem tudta kielégíteni, ez olyan volt, mint egy játék. Amikor nem fújt a szél, befogtak a járgányba és akkor nem kellett bejönni a faluba őrletni. A nagygazdáknál minden háznál volt járgány. A járgány olyan szárazmalom-féle, de főleg vasból készítették a mesterek és a szárazmalomtól abban különbözött, hogy semmilyen teteje sem védte az időjárás viszontagságaitól."

A Baksa-féle széldarálót négy vitorla hajtotta. A nagy fogaskereket fából készítették, a fogakat viszont vasból. Az alsó fogaskerék is vasöntésű volt. A két fogaskereket kerékpárlánchoz hasonló lánc kötötte össze, és vitte át a forgást a sárospataki malomkövekre, amelyek függőleges síkban forogtak, vagyis Tisza Szabó József szavaival élve, a kövek „élre voltak állítva". Ez a mód ismeretes a szakirodalomból is, a gépgyárak is gyártottak ilyen kőjáratokat.[21]

A Vígh-féle széldarálót már ismerjük, ezt a malmot az irodalom szerint tipizálva bakos szélmalomnak nevezik. Ilyen lehetett a Baksa-féle is. A régebbi besorolás szerint e szélmalmokat német típusúnak nevezték. A Baksa-féle szél-

Németh László feketicsi malomkonstruktőr feleségével. Feketics, 1910-es évek
(Pechán József felvétele)

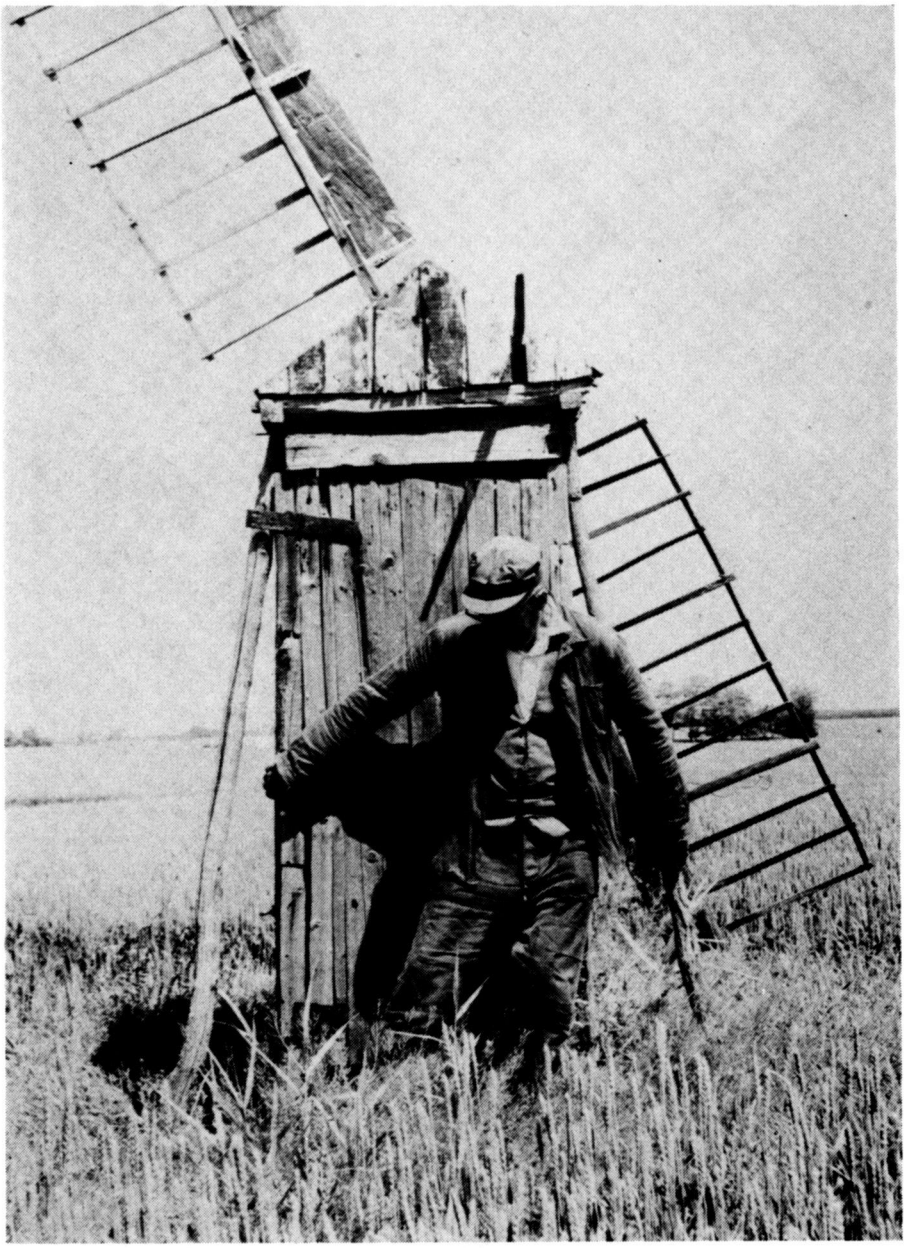

A Hegedűs-féle széldaráló. Mártély–Feketehalom, 1974 (Szenti Tibor felvétele)

daráló típusát mégsem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, mert a szolgáltatást végző kovács- és bognármesterek sem ismerték az egész szerkezetet. Nem is volt idejük járni a határt; a malomszerkesztő amatőrök jöttek a mesterhez a konkrét méretekkel.

A Dorogi- és a Kerekes-féle széldarálók is bakos típusúak voltak. A Dorogi-féle három oszlopon állt, de az oszlopok nem értek össze, hanem egy 80 centiméter átmérőjű vashordót tartottak egy abronccsal, amelyhez oda voltak csavarozva. A hordó felső részén levő abroncs ládához hasonlóan volt kiképezve. A ládán két gerenda feküdt, s ebbe volt beépítve a vitorla tengelye. Ennél a széldarálónál is függőleges síkban forogtak a malomkövek. A vitorlákat a szél irányába a felső abroncs forgásával a vashordón végezték. A malomkövek átmérője 55–60 cm volt, a vitorla pedig 140–150 cm lehetett.

A Kerekes-féle széldarálóban is függőleges síkban forogtak a mintegy 75–80 cm átmérőjű kövek. A szélvitorlák 280–300 cm-esek lehettek. A vitorla tengelyén a nagykeréken 32 fog volt, az orsón pedig kilenc. A lenti orsó és a fogaskerék is diófából készült. A közeli Kolder-féle nagy szélmalomban az orsó és a fogaskerék még somfából készült, de a húszas években somfát már nem lehetett beszerezni, ezért diófával helyettesítették. Ez a széldaráló ún. kocsipuskán (parasztszekér-keréktengelyen) forgott. Vízszintesen, a küllők irányában, két gerenda volt erősítve a 30–35 cm átmérőjű kocsipuskához, a másik végén pedig

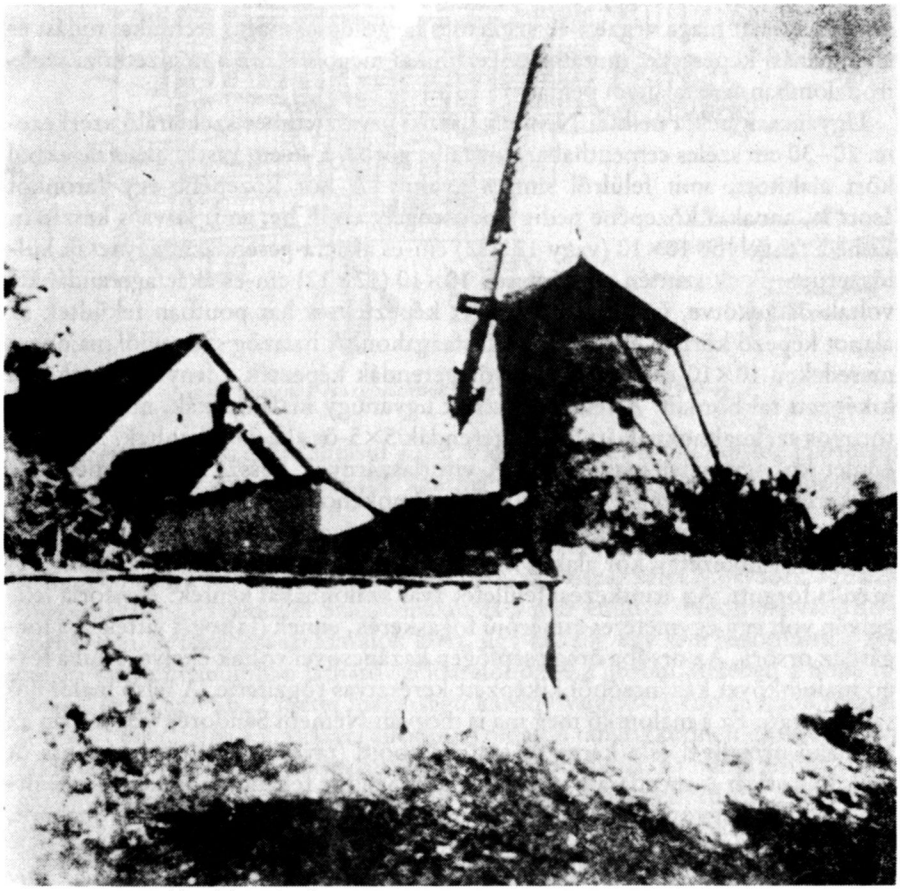

A Kolder-féle szélmalom. Feketics, az 1940-es évek eleje (képeslap részlete)

vaskerekek voltak és ezek a cementmalterba ágyazott téglasövényen mentek. Hogy a szerkezet stabil legyen, az egész malomház ráépült a gerendára és ezen a gerendán volt a harmadik kerék, mint a nagy szélmalmoknál a fordítókerék, de kisebb átmérőjű volt a másik két keréknél. A kis kerék a malom bejárati ajtajánál volt elhelyezve. A vitorlák is másképp álltak, mert hat szárnyuk volt, vásznat nem használtak hanem csak deszkából voltak kiképezve. A deszka kantyus ráhajtással volt felerősítve (felcsavarozva) és nagyon könnyen le lehetett szerelni. Amikor jó böjti szél fújt, elérte az óránkénti 180–200 kilogrammos teljesítményt is. Ha görhének akartak kukoricát őrölni, a köveket nagyon összeszorították és jó szelet vártak. A Kerekes-féle széldaráló malomkövének átmérője, mint már írtuk, 75–80 cm lehetett, az árpa hántolását pedig 95 cm átmérőjű malomkővel végezték. Kerekes Lőrinc Martin Schimpf cséplőgépjavító mesternél tanulta ki a lakatos szakmát és Miskolcon tette le a mestervizsgát 1942-ben. Már inas korában kapcsolatba került szakmai kérdésekkel, mert apjának, mint mondtuk, cséplőgépe is volt és árpahántolással kását készítettek. Adót nem fizettek, a hántolásért pedig 10 százalék vámot vettek ki munkadíjként. A hántoló kerengője 8 méter volt. A széldaráló szerkesztésénél minden számítást saját maga végzett el, szellemes megoldásai magas technikai tudást és alkalmazási képességet mutatnak. Technikai megoldásaira a nemzetközi szakirodalomban sem találtam példát.

Ugyancsak példa nélküli Németh László parasztember széldaráló szerkezete. 20–30 cm széles cementhabarcsos falba görbe, 5–6 cm vastag akácfaágakból kört alakított, amit felülről simára gyalult. A kör közepébe egy farönköt ásott le, annak a közepébe pedig kocsitengely épült be, amit kovács készített. Ebbe a tengelybe 10×10 (vagy 12×12) cm-es akácfa-gerendákat ágyaztak küllőszerűen. Ezek szintén vízszintesen 10×10 (12×12) cm-es akácfagerendákkal voltak összekötve, úgyhogy hatszöget képeztek és hat pontban feküdtek az alapot képező körben elhelyezett akácfaágakon. A hatszög szögeiből majdnem meredeken 10×10-es (12×12) fenyőfagerendák képezték a fenyőfa deszkából kiképzett fal bordáit. A tetőszerkezetet ugyanúgy kialakították, mint a nagytornyos szélmalmoknál. Itt a tartógerendák 5×5-ös akácfából voltak. Az egész épület kb. 4,5 méter magas volt. A vitorlaszárnyak hossza pedig 4 méter. A szélkerék fékje szintén a nagyobb szélmalmokéhoz hasonlóan volt megoldva, akárcsak az elfordító szerkezet, azzal a különbséggel, hogy itt az egész ház hat pontban érintkezett a kör alakot képező egy-két ujjnyira kiálló akácágakkal és ezen is forgott. Az érintkezési felületet avas szalonnával kenték. A vitorla tengelyén volt egy egyméteres átmérőjű fogaskerék, ennek (fa)fogai vitték át a forgást az orsóra. Az orsóba öreg cséplőgép kazáncsövei voltak ékelve. Alul a forgó malomkövet kazáncsőből kiképzett keresztvas rögzítette. A felső malomkő volt a forgó. Ez a malomkő még ma is megvan Németh Sándorék udvarában az oldalazó persellyel és a keresztvassal. Ha böjti (tavaszi) szél fújt, naponta öt zsák kukoricát is megdarálhattak. Németh Sándor feketicsi adatközlőm segítségével Kunhegyesre is eljutottam, megnéztem a kunhegyesi szélmalmot, amely aztán a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba került. Meglátogattam a Hódmezővásárhely környéki, kopáncsi tanyamúzeumot, ahová az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség egy mártélyi széldarálót telepített

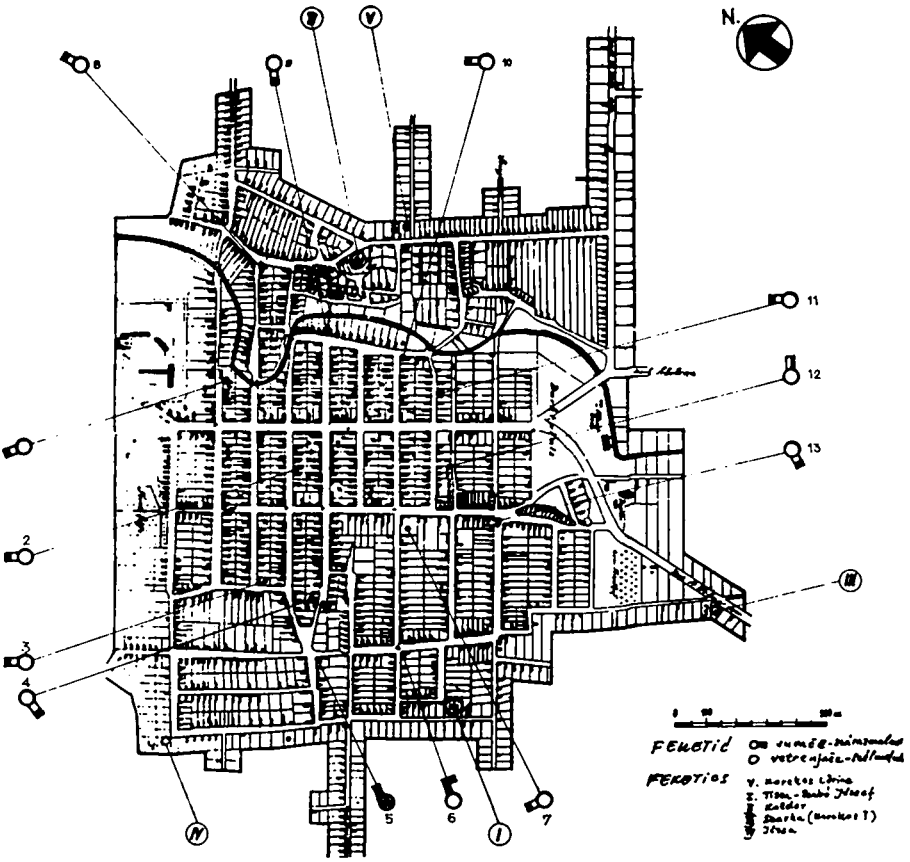

Szárazmalmok és szélmalmok Feketicsen 1876-tól kb. 1947-ig

át.[22] Ezenkívül összehasonlításul Josef Vareka, Henryk Olszanski, Hermann Op de Hipt könyveire, valamint Yzerman és Hawkslley írásaira támaszkodtam.[23]

Az irodalom alapján megállapítható, hogy a széldarálók elterjedtek Délkelet Lengyelország Pogorze vidékén (a régi Galícia), Északkelet Morvaországban a Beszkidekben, Északkelet Szlovéniában és a már említett Hódmezővásárhely környékén. A feketicsi széldarálók közt, úgy látszik, egy sem hasonlított a kopáncsi tanyamúzeumban látható széldarálóhoz. Ez utóbbi esetében a bódé tetőszerkezete egy kb. 2 méter magasságú karón nyugszik a vitorla felőli részen. A bódé csúszótalpa a vitorlával ellenkező oldalon támaszkodik meg és ott van a bódé ajtaja is. Az egész bódét egy ember is elfordíthatja, ha háttal állva az ajtónál egy kicsit megemeli a csúszó talpat és a karó körül elfordítva a vitorlákat merőlegesen állítja a szél irányába. A belső szerkezet a Lambrecht Kálmán által papucsos szélmalomnak nevezett szerkezetnek felel meg,[24] ezt Pongrácz Pál egyszerűen egyköves szélmalomnak nevezi: „de mivel alkalmazása igen kis

Széldarálók Feketics határában a két világháború között

mérvű volt, azért mint külön típust nem említjük, csupán mint történelmi formát".[25] Pongrácz hivatkozik Tárkány Szűcs Ernőnek a hódmezővásárhelyi széldarálókról szóló leírására. Ezeket egyébként tudtommal a magyar néprajzi irodalom nem tipizálta. A holland malomkutató Nijhof házaspár angolul post mill-nek tipizálta.[26] A post mill bakos szélmalmot jelent, de ez a szélmalom nem bakos, hanem inkább paltrok típusú. Hermann Op de Hipt szerint a paltrok olyan szélmalom, amelynek nincs bakja, vagyis nem cölöpön forog.[27] A paltrok típusú szélmalmokat John Reynolds angol és F. Stokhuyzen holland malomkutatók is leírták. Angliában a smock-mill kifejezés (munkazubbony malom) is használatos, mert a paltrok tulajdonképpen bokáig érő kabátot jelent és a malom olyan mint egy ember, aki egy ilyen kabátban forog. Tehát a hódmezővásárhelyi széldaráló is paltrok típusú, ugyanúgy, mint a feketicsi Németh László-féle. A bakos és a paltrok típusú szélmalmoknál az egész malomház forog, a paltrok típus külsőre tornyosra hasonlít, pedig a tornyosnál csak a tetőszerkezet fordítható el a vitorlával együtt. A többi feketicsi széldaráló ezek szerint bakos típusú. Ha tartjuk magunkat a Lambrecht-féle tipológiához, melyet Pongrácz Pál egészített ki és négy kritériumot vezetett be a tipizálásra. A malomház, jellege szerint, lehet: bakos, tornyos és bástyás, amelyhez a paltrokot is hozzá lehet venni. A tipizálás elvégezhető még a rendeltetés, az energiafelvevő szerkezet és az energiatovábbító szerkezet alapján is. Ha ezeket a kritériumokat vennénk alapul, akkor a jugoszláviai szélmalmokat tipizáló Rajko Nikolić munkáját is kiegészíthetnénk azzal, hogy a Tisza-menti és a tengermel-

léki nem lenne külön típus, csupán változata a tornyos szélmalomnak. A Tiszamenti szélmalmok a malomház jellege szerint csonka gúla, a tengermellékiek pedig henger alakúak, mindkét esetben a tetőszerkezet a vitorlával fordítható a szél irányába. Az északkelet szlovéniai szélmalmok esetében pedig a forgó típus bakos szélmalom, a prleski tornyos típusú, a sentmiheljski turbina típusú, a dolgogorski vízszintes szélkerekű malom lenne.

Végezetül nem érdektelen Györffy Istvánt idézni, aki *Falusi malmok* című 1920-ban megjelent munkájában írja: „Többen azt állítják, hogy a reformáció után Hollandiába kiment tanuló ifjúság hozta volna be hazánkba (a szélmalmokat). Lehetséges, hogy a mostani szilárd falazatú szélmalmokat csakugyan Hollandiából hozták be, de nem valószínű, hogy a szélmalom teljesen ismeretlen lett volna nálunk eladdig, mert szomszédságunkban: Oroszországban, Romániában, Bulgáriában, Törökországban (és csak egyetlen kiegészítést tennék hozzá: Dalmáciában) általában az egész keleten, nagyon közönséges ősidők óta."[28] Lambrecht Kálmán egyik megjegyzése is figyelmet érdemel: az „orosz" szélmalmokat a dorozsmai mozgó kunyhóhoz hasonlítja, amelyre vitorlát kell csak helyezni.[29]

Jegyzetek

[1] Nikolić, Rajko: Vetrenjače u Jugoslaviji. In: Rad Vojvođanskih muzeja 4. Novi Sad, 1955. 97–113.

[2] Lambrecht Kálmán: A magyar szélmalom. In: Ethnographia XXII, Budapest, 1911. 23–33., 89–100., 157–162., 212–221., 285–291., 352–363.

[3] Lambrecht Kálmán: A magyar malmok könyve. Történeti anyag. Budapest, 1915.

[4] Táplányi Endre: Száz éve született Lambrecht Kálmán. In: Élet és Tudomány 25. sz. Budapest, 1989. VI. 23.

[5] Radović, Bosiljka: Vodenice u donjem Banatu. In: Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901–1951. Beograd, 1953. 78–85; Bugarski, Astrida: Mlinice u Hercegovini. Glasnik Zemaljskog muzeja. Etnologija. sv. XXIII, Sarajevo, 1968. 162.

[6] Anonimus: = Lambrecht Kálmán (?): A malomipar. In: A műveltség útja XII. kötet, Budapest, é. n., 229–319.

[7] Barjaktarović, Mirko: Vetrenjače u Banatu. In: Naučni zbornik Matice Srpske, god. 1. sv. 1. Novi Sad, 1950. 216–217.

[8] Harkai Imre: A topolyai szélmalom. In: Új Symposion, 138. szám, Újvidék, 1976. október; U.ő.: A topolyai szélmalom. Kiállítási katalógus magyar, szerbhorvát, német és angol nyelven. Kiadó, kiadási hely és év nélkül (1989).

[9] Kereszténytyi József: Áll a malom, áll a vitorlája. In: Magyar Szó, Újvidék, 1978. I. 14–17.; Bartuc Gabriella: Az emberléptékű építészet híve. Beszélgetés egy díjazott építésszel a csurogi szélmalomról és a mellé tervezett vendéglőről. In: Magyar Szó, Újvidék 1983. II. 20.; Németh István: Póznákon, szélkerék alatt. In: Magyar Szó, Újvidék 1988. II. 28.

[10] Beszédes Valéria: Az oromi szélmalom és a hozzá kapcsolódó szakkifejezések. In: Üzenet XVI. évf. 7–8. sz. Szabadka, 1986. 435–438.

[11] Borád (sajtóhiba: Bordás) Attila: Feketics–Széldaráló. In: Magyar Képes Újság, Eszék, 1987. IX. 17.

[12] Lotz, Friedrich: Novi Vrbas, Neuwerbaß... 1785–1935. Novi Vrbas, 1935. 14., 17–18.

[13] Protocollum Ecclesiae H. C. Fekete=Hegyiensis Aõ 1790. című kéziratos füzet 185–189. oldal a feketicsi református egyház levéltárában. Itt köszönöm Hódosy Imre püspök úrnak az egyházi levéltár használatát.; Szabó Lajos: Kunhegyesi földtelen emberek Feketitsre költözése 1785-ben. Sokszorosított kézirat, Kisújszállás, 1986. A példányt a szerzőnek köszönöm.

[14] Dr. Szabó Lajos kisújszállási tanár szóbeli közlése és Juhász Ferenc budapesti mérnök levele szerint: a Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága 56–1/1982. szám alatt: Emlékezés a régi szélmalmokra címen. Kézirat 14 oldal. A kéziratot nem sikerült tanulmányoznom.

[15] Copia Bathori Gabor Superintendens leiratából, Pest, 16. Martij 1817. A Fgs Királyi Re(n)deletek Superintentialis és Fractuális actac protocolluma Aõ 1803, 102–104 kéziratos kötet a feketicsi református egyház levéltárában.

[16] Matricual Novae Huius Reformate Ecclesiae Feketehegy Nominate... Johann Kálmán DJ Pap Debreciensem Anno 1785to, kéziratos kötet a feketicsi református egyház levéltárában.

[17] Vajkai Zsófia: Malomtípusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve, Budapest 1978–1980. és 1981–1983.; Filep Antal: Malom. In: Magyar Néprajzi Lexikon, III. kötet, 511.

[18] Pratscher, Viktor: Die Deutschen der Gemeinde Feketić = Feketitsch, Novi Vrbas, é. n. (1936) II. Aufgabe, Sindelfingen 1982. 176–177. A térképmelléklet Spasoje Tomašević és Pál Sándor, a kishegyesi kataszteri hivatal munkatársai segítségével készült a fenti könyv térképmellékletének felhasználásával: a szélmalmok római számokkal jelölve, a szárazmalmok kinagyítva a térkép szélére kihúzva, de megjelölve az eredeti helyét, eredeti tájolással. A szállások a határban, ahol széldarálók voltak arab számokkal vannak jelölve.

[19] Bírói végzések könyve. Kézirat a feketicsi református egyház levéltárában. Első bejegyzés: „1832 nov. 21. Bátai Ferenc bírói és Bányai Péter esküdt" az utolsó bejegyzés: „December 31. dikéig a bérlö Bányai János Balogh vö", az idézet a 219. o. Pratscher (1982), 171: „Philipp Häußer Landwirt und Eigentümer einer Roßmühle", tehát földműves és szárazmalomtulajdonos. A 246. o.: „Es ist aufgezeichnet, daß a südlichem Ende des Dorfes eine Wassermühle bestand, außerdem gab es zahlereiche Windmühlen und Pferdmühlen. Sie durften nur am Rende des Ortes stehen. Ihren ehmahligen Stellen geben ein genaues Bild von der Unsiedlung der Gemeinde".

[20] Tárkány Szücs Ernő: A hódmezővásárhelyi széldaráló. In: Etnographia LXI. évf. 1–4. sz. Budapest, 1949. 276–277.; Nijhof-de Knegt, J. and Nihof D. H.: The széldaráló of Hódmezővásárhely. In: Sixth International Symposium of Molinology, Gent–Belgium 14–20. July 1985. sokszorosított kézirat. A szerzőházaspárnak köszönöm a megküldését; Juhász Antal: Hódmezővásárhely–Kopáncsi Tanyamúzeum. Tájak, Korok, Múzeumok kiskönyvtára 154. sz. 1983.

[21] Pongrácz Pál: Mezőgazdasági jellegű ipari építészet műemlékei. A malmok. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei III. kötet, 3. szám, Budapest, 1957. 22. ábra, leírás 33. o.; Sacher, R.: Handbuch des Müllers und Mühlenbauers. 2. Aufgabe, Leipzig, 1924. a 204. és 205. ábrák a 146–147.; Pongrácz Pál: Régi malomépítészet. Budapest, 1967. Az adatokat Braskó Ferenc (1919) feketicsi kovácsmestertől is gyűjtöttem 1987 júliusában.

[22] Nijhov-de Knegt and Nijhof (1985), pontos műszaki leírást adnak a széldarálóról. Szenti Tibor, Hódmezővásárhely, rendelkezésemre bocsátotta a saját fotóit:

Mártély-Feketehalom, Hegedűs-féle széldaráló 1974; Hódmezővásárhely–Puszta széldaráló 1981, ahol deszkát használtak vászon helyett; Szegvár–Ludas-halom 1975, hatszárnyas vitorla épület nélkül. Köszönöm segítségét.

[23] Vareka, József: Vetrené mlyny na Morave a ve Slezsku Slovácké Museum, Uherské Hradiste 1982.; Olszánski, Henryk: Chlopskie wiatraki Pogorza. Muzeum Budownictwa w Sanoku 1976; Op de Hipt, Hermann: Windmühlen = Praxis, die Mühle Leipzig é.n. (1936?); Hawksley, R. H.: Windmills in the Kiev Open-Air Museum, Russia. in: Tims, Transaction the Fifth Symposium France 1982. april 5–10, 203–208.; Yzerman, A. J.: Some Aspects of Polisch Windmills, With Special Emphasis on Sails, Windshafts, Brakees and Brake Wheels. Tims, u. a. mint az előbbi 5–10. o., az utóbbi két írás fénymásolatát Sabján Tibornak, Szentendre, köszönöm.

[24] Lambrecht (1911), 89–91, 5. ábra

[25] Pongrácz (1957), 52, 50. ábra

[26] Nijhof-de Knegt, and Nijhof (1985)

[27] Op de Hipt (é.n.) 127. o.: „Windmühle, die keinen Bock hat, sondern wo der Kasten bis auf eisener Rollen läuft. *Paltrok* bedeutet im Holländischen eine weites, langes Gewand, wie es von Mönchen getragen wird".; Stohuyzen, Ir.F.: Molens, Fibula-Van Dishoeck. Harlem, 1981. 43–48, négy ábrával, egy fényképpel illusztrálva, a lényeget idézem eredetiben: „De typische *paltrok* molens waren genoemal naar de wijd uitstande rokken (=jassen), de Palts-rokken die een vrij algemeen gedragen kledinstuk waren tussen 1550 en 1630 en bepaald niet alleen gedragenbwerden door doopsgezinde kluchttelingen nit de Palts, zoal vaak wordt beweerd". A könyvet a Nijhof házaspárnak köszönöm.; Reynolds, John: Windmills et Watermills. London, 1974. 189.: „*patrok* mill, the earlist type of wind driven sawmill, introduced in Holland et the end of sixteenth century". Ő azonban erre a típusra egy angol kifejezést is használ; ez a *smock-mill* (munkazubbony málom?): „timber framed counterport of the tower mill, elad in the weather boarding, and named after a francied resembblance to the coutryman's white line smock."

[28] Györffy István: A falusi malmok (1920) in: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1987. (az 1943-as kiadás reprintje) 230–231.

[29] Lambrecht (1911), 30. o. 2. lábjegyzet is!

Rezime

Krupare vetrenjače u Feketiću

Između dva svetska rata su se u bačkom selu Feketiću gradile vetrenjače koje je autor nazvao kruparama vetrenjačama jer su uglavnom služile za krupljenje žitarica za stočnu hranu na salašima. U selu je bilo pet vetrenjača, dvadesetak suvača i jedna vodenica na potoku Krivaji (o tome videti prilog sa kartom atara i vetrenim kruparama). Pojavom mlinskih valjaka i ostale moderne mlinske opreme kao što su čistilice krupice, planska sita kao i korišćenjem električne energije, dizel motora, motora na drveni gas i parne

mašine, tradicionalno mlinarstvo je potisnuto na salaše, gde je svako za svoje gazdinstvo mleo odnosno krupio, da ne bi svaki čas morali u selo da nose žitarice, i to prvenstveno za tov stoke.

Na većini salaša je stočna hrana krupljena u jednoj vrsti suvače: dolapu sa konjskom zapregom, ali je on nasuprot klasičnim suvačama bez zaštitnog krova. Na nekim salašima su konstruisane vetrenjače koje su proistekle iz ranijeg iskustva sa vetrenjačama toranjskog tipa (potiski tip po tipizaciji R. Nikolića), kako i iskustva iz I svetskog rata kada su ljudi iz sela kao vojnici odlazili u Galaciju i videli drugačije vetrenjače, iz iskustva sa čegrtaljkama sa pogonom na vetar za rasterivanje ptica iz vinograda, i tehničkog znanja iz onovremene tehničke literature. Seljaci konstruktori su uz pomoć zanatlija napravili razne konstrukcije vetrenjača, koje su do sada nepoznate u jugoslovenskoj literaturi. Kako je dosadašnja tipizacija vetrenjača na mađarskom jeziku nepotpuna, a na sprskohrvatskom neodgovarajuća, autor je izvršio dopunu, odnosno sasvim novu tipizaciju na osnovu tehničkih karakteristika vetrenjača koristeći stručnu literaturu na stranim jezicima.

Summary

Farm-mills of Feketić

Between the two world wars there were built some windmills in Feketić (region Bačka). They have been named as querns by the Author, for they were mostly used for grain crushing for feedstuff at the farms. There were five windmills and about twenty horse-driven mills in the village and a watermill on the brook Krivaja (see the attchment with the map of the area and the location of the farmmills). With the apearance of the mill-rollers and other contemporary equipment, such as purifiers of semoline, plansifters, as well as the use of electric power, diesel engine, wood-gassed engine and steam engine, the traditional milling was pushed to the farms, where the milling i.e. crushing was done just for the requirements of the farm.

At most of the farms the feedstuff was crushed in horse-driven mills, but this type of the horse-driven mill was without any protective roof. At some of the farms there were constructed windmills as a result of the prior experience with the windmills of the tower-type (the type of Tisa area, as standardized by R. Nikolić) as well as of the experience from the World War I, when some of the villagers as soldiers were in Galizia where they met different type of windmills. They also used the experience with clappers driven by wind and used for dispersing the birds from vineyards and the technical knowledge from those days' literature. The villager-constructors suported by the craftmen made different structures of windmills, unknown in the Yugoslav literature up to now. As the former standardization of windmills in Hungarian literature has been incomplete, and the one in Serbo-Croat unproper, the Author has made a completition, i.e. given quite a new standardization based on the technical properties of windmills, using the experience from the literature in other languages.